

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH'IN DİYARBAKIR ULU CAMİİ'DEKİ H.484 / M.1091-1092 TARİHLİ KİTABESİ*

Cemal ÇİĞ, Nermin ŞAMAN DOĞAN**

Öz: Önemli bir zaferle Anadolu'nun Türk yurdu olmasını sağlayan Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ölümü (1072) üzerine oğlu Melikşah tahta çıkmıştır. Sultan Melikşah zamanında Gürcistan ele geçirilmiş ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde fetih harekâtları devam etmiştir. Mervani yönetimi altındaki Diyarbakir bölgesindeki halkın şikâyetlerinden dolayı Mervanilerin bir dönem vezirliğini yapan etkili devlet adamlarından Fahrüddeve Cehir, Melikşah'ın isteği ile Diyarbakir'in alınması için görevlendirilmiştir. Uzun süren kuşatma sonucu halkın da desteğiyle şehir Büyük Selçuklu topraklarına katılmıştır. Kentin Büyük Selçuklu egemenliğine geçmesi ile birlikte öncelikle surların inşası ve onarımı gerçekleştirilmiştir.

Farklı dönemlere ait yazıtlar ile karşımıza çıkan Diyarbakir Ulu Camii, şehirde Melikşah'ın adını taşıyan / Büyük Selçuklu devrine tarihlenen tek ibadet mekânı olması açısından kayda değerdir. Bu çalışmada Sultan Melikşah'ın Diyarbakir Ulu Camii'deki 484 / 1091-1092 tarihli kitabesi incelenmiştir. Söz konusu yazıt ulu cami harim kuzey cephesinin batı kanadındaki sivri kemerli pencereler üzerinde yer almaktadır. Kitabede Sultan Melikşah için dizilen övgü cümleleri, Melikşah'ın şehirdeki, Anadolu ve dışındaki yazıtları ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Ayrıca kitabe Mervani ve Abbasi döneminin seçkin veziri Fahrüddeve Cehir ve iki defa Abbasi vezirlik makamında bulunan Fahrüddeve Cehir oğlu Ebu Mansur Muhammed ve Abdulvahid oğlu Kadı Ebu Nasr Muhammed üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Diyarbakir, Ulu Camii, Sultan Melikşah, Kitabe, Diyarbakir Surları.

---

* Atıf Bilgisi / Citation: Çığ, C. ve Şaman Doğan, N. (2025). Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Diyarbakir Ulu Camii'deki H.484 / M.1091-1092 Tarihli Kitabesi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 39-58.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 14.10.2024 - 07.04.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information.

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Birinci Yazar: % 50, İkinci Yazar: %50

Açıklama / Explanation: Bu makale, 2025 yılında Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde, Prof.Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN danışmanlığında, Cemal ÇİĞ tarafından hazırlanan "Diyarbakir Ulu Camii Yapı Topluğu Mimari Değerlendirmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş.Gör. Dr., Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Batman, Türkiye. E-posta: cemalcig.st@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3987-5918.

Prof.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, Türkiye. E-posta: nerminsd@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9954-2429.

The Inscription (484 AH / 1091-1092 AD) of the Great Seljuk Sultan Malikshah in the Great Mosque of Diyarbakir

Abstract: Following the incorporation of Diyarbakir into the Great Seljuk Empire, one of the earliest imperial priorities was the fortification of the city through the construction and repair of its defensive walls. Within this broader program of consolidation, the Great Mosque of Diyarbakir occupies a unique position, as it is the only surviving religious structure in the city that bears the name of Sultan Malikshah and can be securely dated to the Seljuk period. This study focuses on the inscription dated 484 AH / 1091–1092 CE, located above the pointed-arch windows on the western section of the north wall of the haram. Through a comparative analysis of the laudatory formulae employed in this inscription and those found in other epigraphic records of Sultan Malikshah across Anatolia and beyond, the paper seeks to illuminate the rhetorical and political significance of such commemorations. The inscription is further contextualized within the careers of prominent contemporary figures, including Fakhr al-Dawla b. Jahir, a notable vizier under both the Marwanids and the Abbasids; his son Abu Mansur Muhammad, who twice served as Abbasid vizier; and Qadi Abu Nasr Muhammad, son of Abdulwahid. In doing so, the study situates the Diyarbakir inscription within the wider networks of political authority, patronage, and memory in the late eleventh century.

Keywords: Diyarbakir, Grand Mosque, Sultan Malikshah, Inscription, Diyarbakir Walls.

Giriş

Bu çalışmada Sultan Melikşah'ın Diyarbakır Ulu Camii'deki kitabesi, onun diğer yazıtları ile birlikte ele alınmış ve kitabede adı geçen şahsiyetler tarihsel bağlamda değerlendirilmiştir. Böylece tarihi kaynaklar üzerinden yeterince irdelenmemiş olan kitabeye dikkat çekmek ve kitabenin hem bölge hem de Melikşah devri yazıtları içerisindeki önemini ortaya koymak amaçlanmıştır. Kitabeye ilişkin daha önceki çalışmalarda genellikle yazıtın Arapça metni ve çevirisi neşredilmiş, içeriğe yönelik detaylı bir analize yer verilmemiştir. Dolayısıyla yazıtın açıkladığı şehrin idari ve adli kadrosundaki isimler ve yazıtın dönem örnekleri arasındaki yeri arka planda kalmıştır. Oysa Ulu Camii kitabesi, Sultan Melikşah dönemi ve bölge yazıtları içerisinde bazı ilkleri barındırması açısından öne çıkmaktadır.

Selçuklular ve Gazneliler arasında meydana gelen 1040 tarihindeki Dandanakan Savaşı ile resmen kurulan Büyük Selçuklu Devleti, Tuğrul Bey önderliğindeki düzenli birliklerle Anadolu üzerine seferler başlatmış ve Pasinler Savaşı'nda (1048) Bizans'ı mağlup etmiştir. Bu dönemde görevlendirilen emirler aracılığıyla Anadolu'ya akınlar yapılmış ancak iç isyanlar neticesinde askerî harekâtlar bir fetih niteliği kazanmamıştır (Yinanç, 1944, ss. 44-57; Sevim ve Yücel, 1989, ss. 37-48; Sevim, 2000, ss. 49-58; Köymen, 2000, ss. 336-345).

1063-1064 yılında tahta çıkan Sultan Alparslan zamanında Anadolu üzerine gerçekleştirilen seferlere devam edilmiş ve Bizans açısından stratejik öneme sahip olan Ani Kalesi ele geçirilmiştir (1064). Bizans'ta yaşanan iç karışıklıklar döneminde tahta oturan Romanos Diogenes Selçuklu akınlarını önlemek amacıyla birtakım seferler yapmış (1068-1069) ancak istediği başarıyı sağlayamamıştır. Büyük Selçuklu ile Bizans arasında Malazgirt'te yapılan savaşta (1071) Bizans yenilgiye uğratılmış ve İmparator Romanos Diogenes esir düşmüştür. Böylece Malazgirt Meydan Muharebesi ile Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesi sağlanmıştır (Cahen, 1934, ss. 623-637; Yinanç, 1944, ss. 58-78; Sümer ve Sevim, 1971, Sevim, 1971, ss. 65-97; Eyice, 1971, ss. 23-62; Cahen, 1979, ss. 45-47; İbnü'l Adim, 1982, ss. 12-23).

Sultan Alparslan'ın ölümü (1072) üzerine oğlu Melikşah Büyük Selçuklu tahtına oturmuştur. Sultan Melikşah zamanında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde fetihler devam etmiş ve Gürcistan Büyük Selçuklu topraklarına katılmıştır (1086). Ayrıca Sultan Tuğrul zamanından itibaren Büyük Selçuklulara bağlı olan Mervaniler'in hâkimiyetindeki bölgeler de ele geçirilmiştir (Yinanç, 1944, ss. 85-88; Sevim, 1972, ss. 222-228; Kafesoğlu, 1973, s. 9; Sevim ve Yücel, 1989, ss. 82-87; Sevim, 2000, ss. 99-104).

Nizamüddin Ebü'l Kasım Nasr'ın ölümünden (1080) sonra Mervani emirliğini üstlenen Nasrüddevle Mansur'un (İbnü'l Esir, 1991, s. 112) Hristiyan Ebu Salim'i vezirlik görevine getirmesi, bağımsız bir devlet kurmak isteyen Musul emiri Şerefüddevle Müslim ile iyi ilişkileri ve Şii eğiliminde olması gibi nedenler bölgedeki Müslümanlar arasında huzursuzluğa ve şikâyetlere yol açmıştır. Bu durumdan rahatsız olan Sultan Melikşah bölgenin doğrudan Büyük Selçuklu topraklarına dâhil edilmesini istemiştir. Sultan Melikşah tarafından bölgenin hâkimliğine atanan (1083) Fahrüddevle Cehir'in yanında birçok Selçuklu emiri Diyarbakır ve çevresinin fethi için yardım amacıyla görevlendirilmiştir (İbnü'l Ezrak, 1959, ss. 208-211; El-Bundari, 1943, ss. 76-77; Kafesoğlu, 1973, s. 38; İbnü'l Ezrak, 1975, s. 190; Yinanç, 1979, s. 612; Sevim ve Yücel, 1989, ss. 87-88; İbnü'l Esir, 1991, ss.122-125; Sevim, 2000, ss. 105-106; Tufantoz, 2005, ss. 114-115).

Diyarbakır'ın kuşatılması esnasında Mervani emiri Nasrüddevle Mansur'a destek vermek amacıyla Musul emiri Şerefüddevle ordusuyla birlikte şehir surları önüne yerleşmiştir. Ancak kuşatmada yer alan Artuk Bey, fazla direnemeyen Şerefüddevle'nin mal karşılığında memleketine dönmesine izin vermiştir. Büyük Selçuklu ordusu kuşatmaya devam ederken Fahrüddevle Cehir Silvan'a yönelmiştir. Ayrıca Siirt, Mardin, Hasankeyf ve Erzen'in zor durumda olduğunu anlayan Nasrüddevle Mansur değerli hediyelerle İsfahan'a gitmiş ancak Sultan Melikşah'ın huzuruna kabul edilmemiştir. Sultan sadece Silvan'ın kendisinde kalabileceği haberini yollamış ancak Nasrüddevle Mansur bunu reddetmiştir (El-Bundari, 1943, s. 77; Sevim, 1962, ss. 131-135; Kafesoğlu, 1973, ss. 39-42;

Yinanç, 1979, s. 612; Sevim ve Yücel, 1989, ss. 88-91; İbnü'l Esir, 1991, s. 125; İbn Haldun, 2000, s. 345; Sevim, 2000, ss. 106-110).

Diyarbakır'da devam eden kuşatmada şehir halkı zor durumda kalmıştır. Şehirdeki Hristiyanların yiyecekleri saklaması ve Müslümanlara satmaması üzerine Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında büyük sıkıntılar meydana gelmiştir. Üstelik Mervani Valisi Müslüman halka karşı sert bir tutum sergilemekteydi. Şehrin Müslüman halkı daha fazla dayanamayacağını anlamış ve sur kapılarını açıp Selçuklu ordusunun şehre girmesini sağlamıştır (Kafesoğlu, 1973, s. 43; Sevim ve Yücel, 1989, ss. 91-92; İbnü'l Esir, 1991, s. 132; Sevim, 2000, s. 113).

Diyarbakır'ın ele geçirildiğini (1085) duyan Fahrüddeve Cehir Silvan'dan dönerek şehirde af ilan etmiş, halkın eski veziri olması münasebetiyle iyi bir davranış sergilemiş ve halkın yiyecek sıkıntısını gidermiştir. Bu gelişmelerin akabinde Silvan ve diğer şehirlerde ele geçirilmiştir. Zaferin ardından Mervanilerin eski veziri Ebu Tahir b. el-Enbari'nin desteğiyle Mervani hazinesi İsfahan'a götürülmüştür. Fahrüddeve Cehir ise önce Bağdat'ta Halife'nin sonra da İsfahan'da Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkmıştır. Sultan Melikşah ona Eyalet Genel Valiliği görevini vermiş ve Silvan'a göndermiştir (Kafesoğlu, 1973, ss. 44-45; Sevim ve Yücel, 1989, ss. 92-94; İbnü'l Esir, 1991, s. 132; Turan, 1998, s. 147; Sevim, 2000, ss. 110-113; Sıbt İbnü'l Cevzi, 2013, s. 394).

Diyarbakır'ın Büyük Selçuklu topraklarına katılmasıyla beraber merkezden atanan valiler aracılığıyla şehirde yoğun imar faaliyetlerine girilmiş, 1088-1093 yılları arasında Sultan Melikşah'ın adını taşıyan üç burç inşa edilmiştir (Berchem, 1910, ss. 38-41; Gabriel, 1940, ss. 317-318; Beysanoğlu, 1987, ss. 251-254). Melikşah'ın Diyarbakır'da yürüttüğü imar çalışmaları içerisinde en önemli eser kuşkusuz Ulu Camii'dir (Fotoğraf 1-2). Sultan Melikşah'ın adının geçtiği yazıt Ulu Camii yapı topluluğu bünyesindeki en erken tarihli (tarih ibaresi taşıyan)¹ İslam dönemi kitabesidir.

Bir yapı topluluğunun parçası olan harim, avlu doğu ve batı kanadında revaklı cepheler (1118-1124/1163-1164), kuzeyde Mesudiye Medresesi (1193-1194/1223-1224) ile Şafililer Mescidi (1528-1529) tarafından çevrelenmiştir. Hanifiler kısmı olarak bilinen 16.52 x 73.03 m ölçülerindeki harim, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Harim mihrap aksında yüksek tutulmuş dikey vurgulu bir sahnın ile doğu ve batı duvarında duvar payelerine oturan iki sıra sivri kemerli açıklıklarla üç sahına bölünmüştür.

¹ Diyarbakır Ulu Camii kazılarında ortaya çıkarılan ve günümüzde Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde bulunan yazıt parçaları ile yapı manzumesinin farklı bölgelerinde yer alan bazı kitabe kalıntılarında tarih ibaresi saptanmamıştır.

Fotoğraf 1. Diyarbakır Ulu Camii, genel görünüm

Fotoğraf 2. Ulu Camii avlusundan görünüm

1. Kitabe

Sultan Melikşah'ın 484/1091-1092 tarihli yazıtı harimin kuzey cephesinin batı kısmında, sivri kemerli pencereler üzerinde, yatay bir şerit halinde uzanmaktadır. (Fotoğraf 3). Yapı şehirde Sultan Melikşah'ın adının geçtiği tek ibadet mekânı olması açısından oldukça değerlidir. İnşa kitabesine göre² Ulu Camii harim

² M.V. Berchem kitabenin onarıma işaret ettiğini savunmuştur. Onarımın harimin batı bölümünün tamamında mı? Yoksa sadece yazıtın bulunduğu duvarda mı? Yapıldığının net olmadığını belirtmiştir (1910, 54). Kitabe metnini M.V. Berchem'den aktardığı anlaşılan B. Konyar da aynı soruları tekrarlamıştır (1936, s. 54); M. Sözen kitabeden yola çıkarak harap haldeki caminin onarıldığını söylemiştir (1971, s. 29). İ. Artuk onarım kitabesi olduğunu düşünerek onarımın caminin neresinde yapıldığı konusunun yazıtta belirtilmediğini söylemiştir (1971, s. 66). Kitabeyi yayımlayan Ş. Beysanoğlu inşa kitabesi şeklinde tercüme etmesine rağmen yapının onarıldığını ifade etmiştir

mekânının batıya doğru genişletildiği anlaşılmaktadır. Avlu zemininden yaklaşık 4. 70 m yükseklikte, doğu-batı doğrultusunda 0. 38 x 21.28 m ölçülerindeki dikdörtgen formlu yazıt kalker taş zemine kabartma tekniğinde, rumi motiflerinin spiral oluşturduğu çiçekli düğümlü kûfi³ hatla yazılmıştır. Tek satırdan oluşan kitabe metninin dili Arapça'dır. Kitabede şu ibareler geçmektedir;

Metin⁴:

(1) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ⁵ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ اَمْرِبَعْمَلِه السُّلْطٰنِ الْمَعْظَمِ شَاهِنشَاهِ الْاَعْظَمِ سَيِّدِ مَلُوْكَ الْاُمَّمِ مَوْلٰی الْعَرَبِ وَالْعَجْمِ مَعَزِ الدُّنْيَا وَالْدِّیْنِ جَلَالِ الدُّوْلَةِ اَبُو الْفَتْحِ مَلِكْشَاهِ⁶ (أدام الله سلطانه) فِي وِلَايَةِ الْوَزِيْرِ السَّيِّدِ الْاَجَلِ شَرْفِ الدِّیْنِ عَمِيْدِ الدُّوْلَةِ تَاجِ الْوَزَرَاءِ اَبِيْ مَنْصُوْرٍ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ جَهِيْرٍ (أدام الله أيامه) وَ جَرَى ذَلِكْ عَلٰی يَدِي الْقَاضِي الْاَجَلِ مَجْدِ الْقَضَاةِ اَبِيْ نَصْرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْوَاحِدِ وَ الْوَكِيْلِ اَحْمَدِ بْنِ مُحَمَّدِ الْقَدِيْسِيِّ فِي سَنَةِ اَرْبَعٍ وَ ثَمْنِيْنَ وَ اَرْبَعَمِائَةٍ.

Okunuşu

(1) Bismillahirrahmanirrahim. La ilahe illallah Muhammedun resulullah. Emere bi-amelihi es-sultan'ül muazzamu şahenşahü'l-âzam seyyidu muluki'l umemi mevla'l Arabi ve'l acemi muizzi'd- dünya ve-d-dini celali'd- devleti Ebu'l Feth Melikşah (adamü'l-llah sultanehu) fi vilayeti'l veziri's- seyyidi'l -ecelli şerefi'd-dini Amidi'd-devleti taci'l- vüzerai Ebi Mansur Muhammed bin Muhammed bin Cehir (adamullah eyyamehu) ve cera zalike ala yedeyi'l-Kadil ecelli mecdi'l-kudati Ebi Nasr Muhammed bin Abdi'l-vahid vel-vekili Ahmed bin Muhammed el- Kudeysi fi seneti erbea ve semanin ve erbeamea.

(1987, ss. 255/272). Ancak kitabenin içeriği (Amrîb'emele) bir inşa kitabesi olduğunu göstermektedir.

³ Çiçekli kûfi yazının erken tarihli örnekleri ve gelişimi için bk. (Grohmann, 1957, ss. 183-213). Kitabe camideki diğer yazıtların tipik temsilcisi olarak görülebilir. Öte yandan bitkisel dekorasyon ve yazının gelişiminde Mervani döneminde ortaya çıkan her şeyin özetidir/sentezidir (Flury, 1920a, s. 21; 1920b, s. 323).

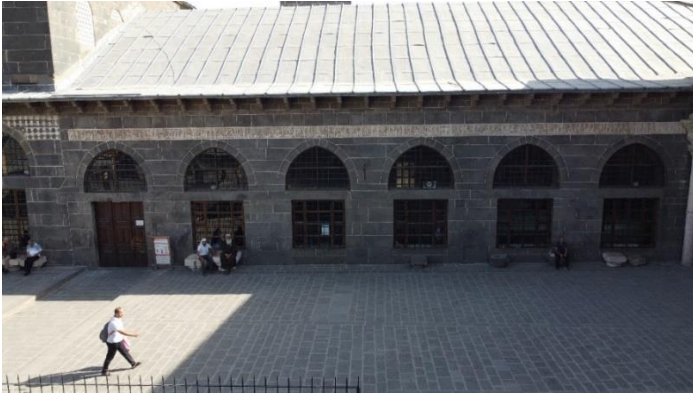
⁴ Kitabenin yayınlandığı eserler; Berchem ve Oppenheim, 1909, s. 88; Berchem, 1910, s. 53; Flury, 1920a, s. 21/ Abb. 4/Taf. XI; 1920b, s. 324/Fig. 4; Combe, Sauvaget ve Wiet, 1936, s. 264; Konyar, 1936, s. 53; Savcı, 1939a, ss. 6-7; Gabriel, 1940, s. 327; Akok, 1969, s. 134; Artuk, 1971, s. 65; Beysanoğlu, 1987, s. 255; Parla, 1990, ss. 217-218; Bulduk, 2019, s. 181. Berchem ve Oppenheim'in yayınında H. De Hell'in çizimi üzerinden kitabenin bir kısmı okunmuştur. Ayrıca S. Flury iki çalışmasında da fotoğraf üzerinden kitabenin bir bölümünü değerlendirmiştir. Söz konusu yayınlarda kitabenin tam metni verilmemiştir.

⁵ Bazı yazarlar بسمه şeklinde vermiştir (Berchem, 1910, s. 53; Konyar, 1936b, s. 53; Savcı, 1939a, ss. 6-7; Gabriel, 1940, s. 327; Beysanoğlu, 1987, s. 255; Bulduk, 2019, s. 181). M. V. Berchem, B. Konyar ve A. F. Bulduk'un okumaları eksik ve hatalıdır.

⁶ M. V. Berchem, B. Konyar ve İ. Artuk مَلِكْشَاهِ بْنِ الْبَرِّ سَلَانِ şeklinde neşretmiştir; Berchem, 1910, s. 53; Konyar, 1936b, s. 53; Artuk, 1971, s. 65.

Türkçesi

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Allah'tan başka ilâh yoktur. Muhammed Onun resulüdür. Büyük sultan, şahların şahı, ümmetlerin ve hükümdarların önderi, Arap ve Acem'in efendisi, dünya ve dine şeref veren, devletin yücesi, fetihler babası Melikşah (Allah saltanatını daim etsin) yapılmasını emretti. Vezirlerin büyük önderi, dinin şerefi, devletin direği, vezirlerin tâcı, Cehir oğlu Muhammed oğlu Ebu Mansur Muhammed'in valiliği zamanında (Allah günlerini uzatsın) kadınların şerefi, ulu kadı Abdulvahid oğlu Ebu Nasr Muhammed ve vekil Kudüslü Muhammed oğlu Ahmed'in eliyle 484 senesinde yapıldı.

Fotoğraf 3. Sultan Melikşah kitabesinin yer aldığı harim kuzey cephesinin batı kanadı

Sultan Melikşah Ulu Camii'deki 484/1091-1092 tarihli kitabesinde, şehirdeki diğer yazıtlarında kendisi için kullanılan övgülerin dışında *Arap ve Acemin Efendisi* olarak anılmıştır. Ayrıca sultan burçlardaki kitabelerde *Alparslan oğlu Ebu'l Feth Melikşah* (Berchem, 1910, ss. 38-41; Günkut, 1937, ss. 91-92; Savcı, 1939a, ss. 6-7; Savcı, 1939b, ss. 13-14)⁷ şeklinde zikredilirken (Fotoğraf 4) ulu cami yazıtında sadece *Ebu'l Feth Melikşah* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır⁸ (Fotoğraf 5). Sultan için kitabede yer verilen ünvan ve lâkaplar Ani, Şam, Halep,

⁷ M. V. Berchem ve B. Konyar Ulu Camii'deki 1091 tarihli kitabede geçen *Ebu'l Feth Melikşah* ibaresini *Alparslan oğlu Ebu'l Feth Melikşah* şeklinde aktarmıştır (Berchem, 1910, 53; Konyar, 1936, 53).

⁸ İsfahan Mescidi Cuma Cami Melikşah kubbesi kitabesinde Sultan Melikşah, Davud oğlu Muhammed oğlu Melikşah olarak geçmektedir (Özkurt, 2005, 28; 2019, 119). Şam Emeviye Cami'de Arap ve Acem'in Efendisi lâkabını kullanan sultan kitabede Davud oğlu Muhammed oğlu Ebu'l Feth Melikşah şeklinde ifade edilmiştir (Kay, 1897, 337). Sultan Melikşah, Halep Kalesi ve Halep Ulu Cami minaresindeki kitabelerinde Arap ve Acem'in Efendisi lâkabını kullanmış ve kitabelerde Muhammed oğlu Ebu'l Feth Melikşah adıyla zikredilmiştir (Herzfeld, 1955, ss. 112, 150).

Kudüs, İsfahan ve Nişabur kentlerindeki yazıtlarda da yerini almıştır⁹. Söz konusu kitabelerde sultanın baba adı/ şeceresi işlenmiştir. Sultanın baba adının/şecerisinin zikredilmediği tek yazıt 484/1091-1092 tarihli Diyarbakır Ulu Camii kitabesi olmalıdır¹⁰. Kudüs ve İsfahan eserlerindeki ve Diyarbakır surlarındaki yazıtlarda Sultan Melikşah'a yöneltilen dualar Ulu Camii kitabesinde yerini *Allah saltanatını daim etsin* duasına bırakmıştır (Beysanoğlu, 1987, ss. 251-254; Tütüncü, 2022, ss. 83-110). İlk kez tercih edilen dua akabinde şehir surlarının güneyindeki Fındık Burcu (485/1092-1093) yazıtında tekrarlanmıştır. Kitabelerde görülen lâkap ve sıfatlara/övgülere sultanın bastırılmış olduğu sikkelerde de yer verilmiştir (Kafesoğlu, 1973, s. 139; Alptekin, 1971, s. 437). Öte yandan kitabede övgülere mazhar olan Vali Ebu Mansur Muhammed ve babası Cehir dönemin önemli şahsiyetleridir¹¹. İnşanın, ala yedi (على يدي) ibaresiyle Kadı Abdulvahid'in oğlu Ebu Nasr Muhammed'in nezaretinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ebu Nasr Muhammed'i inşa sürecinin denetleyicisi ve yürütücüsü olarak görmek mümkündür. Yazıtta adı geçen Kudüslü Ahmed'in ise inşa sürecinde Kadı Ebu Nasr Muhammed'in vekili olduğu ve onun yokluğunda inşaya nezaret ettiği söylenebilir ve ayrıca kadıya vekillik etmesi itibariyle dönemin naibi olarak da yorumlanabilir¹². Kitabede mimar adına rastlanmasa da şehirde 1088-1093 yılları arasında Sultan Melikşah dönemi imar çalışmalarında rol alan Urfalı Mimar Selamet oğlu Muhammed'in Ulu Camii'de çalışmış olabileceği düşünülmüştür (Sözen, 1971, s. 30; Bayburtluoğlu, 1993, ss. 256, 282).

⁹ Diyarbakır Ulu Camii yazıtında görülen unvan ve lâkaplar Şam Emeviye Camii (1082-1083), Kudüs Mescidi Aksa Camii (1083-1084), Şam İç Kale (1085-1086), Ani Ulu Camii (1086-1087), İsfahan Mescidi Cuması Melikşah Kubbesi (1086-1087), Halep İç Kale (1087-1088), Halep Ulu Camii (1090-1091) ve Nişabur Cuma Camii'deki (1092-1093) kitabelerde de sıralanmıştır (Kay, 1897, s. 337; Combe, Sauvaget ve Wiet, 1936, ss. 214-218/240-254; Herzfeld, 1955, ss. 112-150; Kırzioğlu, 1982, s. 55; Khachatryan, 1987, s. 54; Blair, 1990, s. 67; Özkurt, 2005, s. 28; Salameh, 2009, s. 107-108; Tütüncü ve Salameh, 2011, ss. 10-17; Alafandı ve Abdul Rahim, 2014, s. 334; Özkurt, 2019, s. 120; Peker, 2019, s. 550; Arslan, 2021, s. 106; Tütüncü, 2022, ss. 75-111; Giunta, 2023, ss. 57-73).

¹⁰ Kudüs Mescidi Aksa Camii'deki kitabede sultan adının geçtiği bölüm tahrip olduğu için şecerenin/baba adının yer alıp almadığı kesin değildir. Şam Emeviye Camii kitabelerinin içeriği üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır (Tütüncü, 2022, s. 83). Ancak Şam Emeviye Camii yazıtları dikkate alınırca Melikşah'ın baba adını kullandığı söylenebilir.

¹¹ Fahrüdevle Cehir ve ailesi hakkında bk. (Yaz, 2022, ss. 175-195).

¹² Kudüslü Ahmed'in Kadı Ebu Nasr Muhammed'e vekâlet eden bir kadı olabileceği de dikkate alınmalıdır.

Fotoğraf 4. Büyük Selçuklu Burcu (481/1088-1089) Ebu'l Feth Melikşah b. Alparslan ibaresi

Fotoğraf 5. Ulu Camii kitabesinde geçen Ebu'l Feth Melikşah ibaresi

Kitabede adı geçen Cehir 1007-1008 yılında varlıklı bir ailenin ferdi olarak Musul'da dünyaya gelmiştir. İlk dönemler bölgede hüküm süren Ukayliler'in hizmetine girmiş ve bazı anlaşmazlıklar sonucu Halep'e gitmek zorunda kalmıştır. Halep'ten Malatya'ya ve daha sonra Diyarbakır'a geçerek Mervani emiri Nasrüddevle Ahmed'in vezirliğine tayin edilmiştir (1054-1055) (Amedroz, 1903, s. 136; İbnü'l Ezrak, 1975, s. 144-145; İbn Hallikan, 1978, s. 131; Cahen, 1991, s. 384; İbnü'l Esir, 1991, s. 162; Özaydın, 1992, s. 447; Yaz, 2019b, ss. 77-78)¹³. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah şehrin fethi (1085) için daha önce hem Mervaniler'in hem de Abbasiler'in vezirliğini yapmış olan Fahrüddevle¹⁴ Cehir'i- Fahrüddevle Muhammed bin Cüheyr'i görevlendirmiştir¹⁵. Fetih

¹³ İbn Cehir Halep'te Mirdasi Emiri Muzizüddevle Simal b. Salih'in de vezirliğini yapmıştır (Yaz, 2019a, s. 174; Yaz, 2019b, s. 75). İbn'ül Ezrak, İbn Cehir'in 430/1038-1039 yılında Mervani veziri olduğunu söylemiştir (İbnü'l Ezrak, 1959, ss. 150-151; 1975, s. 147). Ama İbn Cehir'in Bereke b. Mukalled (1050-1052) ve sonrasında Kureys b. Bedran'ın (1052-1061) hizmetinde görev aldığı bilinmektedir (İbnü'l Esir, 1991, ss. 33, 162; İbn Haldun, 2000, s. 345; Ripper, 2012, s. 265). Zehebi ve İbn'ül Adim, İbn Cehir'in 1054-1055 yıllarında Nasrüddevle Ahmed'e/ Mervani topraklarına gittiğini aktarmıştır (Ez-Zehebi, 2003, s. 527; İbnü'l Adim, 1996, s. 152).

¹⁴ Vezir Cehir'e Fahrüddevle unvanı 1091 yılından önce Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından verilmiştir (İbnü'l Ezrak, 1975, ss. 169-170). Ancak ulu cami kitabesinde bu ünvanla anılmamıştır.

¹⁵ Mervani hükümdarı Nasrüddevle Ahmed tarafından 1054-1055 yılında vezirliğe atanmıştır; Nasrüddevle Ahmed'in ölümünün (1061) ardından Nizamüddin Ebü'l Kasım Nasr'a vezirlik yapan İbn Cehir daha sonra Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın vezirliğine tayin edilmiştir (1063). Ayrıca Kâim-Biemrillâh'tan sonra kısa bir süre el Muktedi'nin de vezirliğini yapmıştır (El-Bündari, 1943, s. 23; İbnül Ezrak, 1959, s. 181; 1975, ss. 147-162; Cahen, 1991, s. 384; Özaydın, 1992, s. 448; Sevim, 1997, s. 87; Hanne, 2008, ss. 31-35; El-Ömeri, 2010, s. 275; Sibt İbnü'l Cevzi, 2013, s. 139; Yaz, 2019b, ss. 76-84). Diyarbakır'da Ebu Nasr Ahmed b. Mervan dönemine tarihlenen

sonra kısa bir süre şehri Fahrüddevele Cehir yönetmiş (1086-1087) ve sonra görevinden alınmıştır (Turan, 1969, ss. 157-159; Özaydın, 1992, s. 448; Sevim ve Merçil, 2014, ss. 127-132)¹⁶.

484/1091-1092 tarihli kitabeden de anlaşılacağı üzere Fahrüddevele Cehir'den birkaç yıl sonra şehrin valiliğine oğlu Amidüddevele Ebu Mansur Muhammed atanmıştır. Kitabede *vezirlerin tacı* şeklinde övülen Ebu Mansur Muhammed (Fotoğraf 6), babası Fahrüddevele Cehir gibi vezirlik makamına getirilmiştir¹⁷. Abbasi Halifesi Muktedi-Biemrillah'a vezirlik yapan Ebu Mansur Muhammed aynı zamanda Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün damadıdır¹⁸. Nitekim 1079 ve 1092 yıllarında halife tarafından vezirliğe getirilmesinde ünlü vezir

---

(447/1055-1056) Dağ Kapı'daki Mervani Mescidi Fahrüddevele Cehir'in nezaretinde yapılmıştır. Fahrüddevele Cehir, mescid kitabesinde Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehir şeklinde tam adıyla verilmiştir (Savcı, 1938a, s. 6; Gabriel, 1940, s. 314; Beysanoğlu, 1987, s. 225). Vezirin adına ilişkin farklı aktarımlar hakkında bk. (İbnü'l Esir, 1991, s. 33; Yaz, 2019b, s. 75).

¹⁶ Fahrüddevele Cehir'in Mervaniler'den kalan serveti zimmetine geçirmesi ve bir kısmını Bağdat'ta halifenin veziri olan oğlu Amidüddevele'ye göndermesi üzerine Sultan Melikşah tarafından görevden alınmış ve yerine Kıvamüddin Ebu Ali tayin edilmiştir (1089). Kısa bir zaman sonra halkın Sultana şikâyetleri sonucu Ebu Ali azledilmiş ve Nizamülmülk'ün etkisiyle Amidüddevele Ebu Mansur Muhammed Diyarbakır'a atanmıştır (1090). Amidüddevele Ebu Mansur Muhammed tekrar hilafetin vezirliğine getirilince yerine kardeşi Kâfiüddevele Ebu'l Berekat'ı getirmiştir (Kafesoğlu, 1973, ss. 46-47; İbnü'l Ezrak, 1975, ss. 51, 195-204; İbni Şeddad, 1978, s. 389; Yinanç, 1979, ss. 612-613). Ebu'l Berekat Cehir'in adı Diyarbakır'da Melikşah devrinde inşa edilen Mardin Kapı'nın doğusundaki Fındık Burcu üzerinde yer alan 1092-1093 tarihli kitabede geçmektedir (Berchem, 1910, s. 41; Flury, 1920b, Pl. XXXVI; Gabriel, 1940, s. 318; Beysanoğlu, 1987, ss. 253-254). 1099 yılında Sultan Berkyaruk, Amidüddevele Mansur Muhammed ve babası Fahrüddevele Cehir'in Sultan Melikşah zamanında Diyarbakır ile Musul'dan kazandıkları gelirden payını talep etmiş ve bunun üzerine Amidüddevele Mansur Muhammed altmış bin dinar ödemiştir (İbnü'l Esir, 1991, ss. 143, 243).

¹⁷ 1079-1083 ve 1092-1100 tarihleri arasında iki dönem vezirlik yapmıştır (Hançabay, 2016, ss. 248-255).

¹⁸ Nizamülmülk'ün kızı Zübeyde ile evlenen (1069-1070) Amidüddevele Ebu Mansur Muhammed eşinin vefatından (1078) sonra Nizamülmülk'ün torunu ile de bir evlilik gerçekleştirmiştir (El-İsfahani, 1900, s. 35; El-Bündari, 1943, s. 54; İbn'ül Ezrak, 1959, s. 207; Kafesoğlu, 1973, s. 36; İbn'ül Ezrak, 1975, s. 190; İbn Hallikan, 1978, s. 132; İbnü'l Esir, 1991, ss. 69, 107; Özaydın, 1992, s. 448). C. Cahen, Amidüddevele'nin ikinci evliliğini Nizamülmülk'ün yeğeni ile yaptığını aktarmıştır (1991, s. 384). Ebu Mansur Muhammed İsfahan'a giderek Bağdat'ta meydana gelen mezhepsel olaylardan dolayı sorumlu tutulan ve 1078 yılında vezirlikten azledilen babası Cehir'in affedilmesini sağlamış ve Nizamülmülk ile ilişkisini daha da sağlamlaştırmıştır (Kafesoğlu, 1973, ss. 36-37; İbnü'l Esir, 1991, s. 106; Hanne, 2008, s. 39; Hançabay, 2016, ss. 242-246).

Nizamülmülk'ün payı olduğu söylenebilir (El-Bündari, 1943, s. 54; İbnü'l Esir, 1991, ss. 107, 166). Diyarbakır Valiliği görevinden bir yıl sonra Ebu Mansur Muhammed'in Halife Muktedi-Biemrillah tarafından tekrar vezirliğe tayin edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Muktedi-Biemrillah'ın ölümünden sonra da Halife Müztazhir-Billâh döneminde (1094-1118) vezirlik görevine devam etmiştir. Fakat Sultan Melikşah'tan sonra Büyük Selçuklu tahtına çıkan Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidülmülk ve Sultan Berkyaruk'un veziri Ebu'l Mehâsin ile çekişmesinden ötürü 1100 yılında vezirlikten azledilerek kardeşleriyle beraber hapse atılmış ve orada vefat etmiştir (İbnü'l Esir, 1991, ss. 246-247; İbn Haldun, 2000, ss. 597-598; Sıbt İbnü'l Cevzi, 2013, s. 503)¹⁹.

Fotoğraf 6. Ebi Mansur Muhammed b. Muhammed b. Cehir ibaresi

Sultan Melikşah kitabesinde Abdulvahid oğlu Kadı Ebu Nasr Muhammed'in²⁰ inşayı yönettiği ifade edilmiştir (Fotoğraf 7). Onun Ulu Camii dışında Mervani ve Büyük Selçuklu devrinde şehir surlarının inşasına da nezaret ettiği bilinmektedir. Dağ Kapı'nın batısındaki Mervani dönemi burcu/ Tek Burç (476/1083-1084) (Fotoğraf 8), Ulu Beden Burcu'nun kuzeyindeki Büyük Selçuklu Burcu (481/1088-1089), Yedi Kardeşler Burcu'nun doğusundaki Melikşah Burcu (Fotoğraf 9) (482/1089-1090) ve Mardin Kapı'nın doğusundaki Fındık Burcu (485/1092-1093) kitabelerinde Abdulvahid oğlu Kadı Ebu Nasr Muhammed'in adına rastlanmaktadır (Berchem, 1910, ss. 38, 41; Combe, Sauvaget ve Wiet, 1936, s. 223; Gabriel, 1940, ss. 316-318; Beysanoğlu, 1987, ss. 232, 251-254). 485/1092-1093 tarihli Fındık Burcu kitabesinde Kadı Ebu Nasr Muhammed'in diğer burçlarda nitelenmediği *ulu kadı* ve *kadıların şerefi* şeklinde övgüye mazhar olduğunu görüyoruz (Fotoğraf 10). Ebu Nasr Muhammed için kullanılan bu övgülere ilk kez Ulu Camii kitabesinde yer verildiği ve sonrasında Fındık Burcu'nda tekrarlandığı aşikârdır. Mervani dönemi yazıtlarında inşayı denetleyen kadılar için övgüler dizilmemiştir. Büyük Selçuklu fethinden sonra halkın güvenini kazanmış olduğundan dolayı makamından azledilmediğini düşündüğümüz Ebu Nasr Muhammed'e sultanın izni ile kitabede övgü cümleleri

¹⁹ Amidüddevele Ebu Mansur Muhammed, Halife Muktedi-Biemrillah'ın 1094 yılında ölümü üzerine yerine geçen oğlu Müztazhir-Billâh'a altı yıl kadar vezirlik yapmıştır (Hançabay, 2016, ss. 253-256).

²⁰ Mervani Hükümdarı Nasrüddevle Mansur'un Dağ Kapı ile Urfa Kapı arasında bulunan tek burçtaki 476/1083 tarihli kitabesinde Kadı Ebu Nasr Muhammed'in inşayı denetlediği belirtilmiştir (M.V. Berchem, 1910, ss. 35-36; Günkut, 1937, s. 87; Savcı, 1938b, ss. 4-5; Gabriel, 1940, s. 316; Beysanoğlu, 1987, s. 232; Parla, 1990, s. 176).

kazınmıştır. Ebu Nasr Muhammed bölgedeki inşa faaliyetlerini denetleyen kadılar içerisinde bir kitabede övgü alan ilk kadıdır. Kadının Ulu Camii inşasından önce burçların yapımındaki rolü ve ilmi konulardaki üstünlüğü ile sultanın sevgisini ve saygısını kazandığı düşünülebilir.

Fotoğraf 7. Ulu Camii/ Ebi Nasr Muhammed b. Abdulvahid ibaresi

Fotoğraf 8. Tek Burç /Kadı Ebi Nasr Muhammed ibn Abdulvahid ibaresi

Fotoğraf 9. Melikşah (Nur) Burcu/ Kadı Ebi Nasr Muhammed b. Abdulvahid ibaresi

Fotoğraf 10. Fındık Burcu, Kadı Ebi Nasr Muhammed'e yapılan övgüler

Sultan Melikşah'ın 1088-1093 yılları arasındaki inşa faaliyetlerinde yalnızca Ulu Camii yazıtında bina nazırına vekil atandığı açıklanmıştır. Bu atama şehirde onarım ve inşa çalışmalarının yoğun olduğunu, Ulu Camii ile eş zamanlı imar çalışmalarına girilmiş ve Kadı Ebu Nasr Muhammed'in başka yapılarla da ilgilenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Urfa Kapı ile Dağ Kapı arasında, bugün Çift Kapı olarak bilinen mevkinin kuzeyindeki burç 1091-1092 yılında onarılmıştır (Combe, Sauvaget ve Wiet, 1936, s. 265; Gabriel, 1940, s. 318; Beysanoğlu, 1987, s. 253). Buradaki kitabede sadece burcun yenilendiğini belirten ibare ve tarih kısmı günümüze ulaşmıştır. Kadı Ebu Nasr Muhammed,

Diyarbakır Ulu Camii'nin inşası ile aynı yılda onarılan burca da nezaret etmiş olmalıdır.

Silvan ve Diyarbakır'daki bazı epigrafik veriler Mervani döneminde kadınların inşa faaliyetlerinde aktif bir şekilde yer aldığını kanıtlamaktadır (Berchem, 1906, s. 129; Berchem, 1910, ss. 26-36; Konyar, 1936, ss. 26-36)²¹. Melikşah kitabesinde adına rastladığımız Kadı Ebu Nasr Muhammed'in oğlu (Abdulvahid) Diyarbakır Ulu Camii avlu batı cephe alt ve üst katında yer alan 1117-1118 ve 1124-1125 tarihli İnaloğulları Beyliği dönemi yazıtlarında inşa yöneticisi olarak karşımıza çıkmaktadır²². Sultan Melikşah sonrası Diyarbakır'da kadınların aktif bir şekilde imar faaliyetlerinde yer alması geleneği devam etmiştir.

Diyarbakır Ulu Camii'deki 484/1091-1092 tarihli kitabe bölgedeki ve Sultan Melikşah devrindeki inşa çalışmalarında kadıya/bina nazırına bir vekilin tayin edildiğini açıklayan tek kitabedir. Yazıtta adına rastladığımız *Kudüslü Ahmed* (Fotoğraf 11) hakkında bir bilgiye ulaşamamıştır. Fakat Büyük Selçuklu fethinden sonra Mervani kadısı Ebu Nasr Muhammed'in makamında kalması, muhtemelen davalarda ona vekâlet eden Kudüslü Ahmed'in Mervaniler zamanında Diyarbakır'a geldiğini ve fetihten sonra onun da görevine devam ettiğini düşündürmektedir. Bu şahsın yazıttaki varlığı Mervani döneminde²³

---

²¹ Günümüze ulaşmayan birçok yapının inşasına da yine kadınların nezaret ettiği bilinmektedir. Nasrüdevle Ahmed'in 431/1039-1040 tarihli Hev Nehri (Ambar Çayı) üzerindeki köprüsü Kadı Ebi Ali el-Hasan b. el-Bağl'ın denetiminde inşa edilmiştir. 1070 yılında Mervani emiri Nizameddin'in Silvan'daki hükümdarlık burcunun inşasına Kadı Ebu Nasr Hibetullah'ın ve sonraki yıllarda şehrin iç kapısının üzerindeki iki burcun da Kadı Ebü'l Hasan Ahmed'in nezaretinde yapıldığı aktarılmıştır (İbnü'l Ezrak, 1959, ss. 146-147, 197-199; 1975, ss. 144, 183-184).

²² Kadı Muhammed oğlu Abdulvahid'in avlu batı cephe alt ve üst katının inşasına nezaret ettiği açıktır. Melikşah'ın inşa kitabesinde (1091-1092) geçen Kadı Abdulvahid oğlu Ebu Nasır Muhammed ifadesi ve avlu batı cephede geçen (1117-18/1124-25) Muhammed oğlu Abdulvahid arasında bir ilişki bulunmaktadır. Melikşah kitabesinde rastladığımız Kadı Ebu Nasr Muhammed'in oğlu Abdulvahid avlu batı cephe inşasını yönetmiştir (Konyar, 1936, ss. 53-60). Tarafımızdan yapılan incelemede avlu batı cephe alt katındaki kitabenin son kısmı aşınmış olsa da kadının adı saptanmıştır. S. Savcı kitabenin bu bölümünü Nasirul-din Abülvahid bin Muhammed şeklinde okumuştur (Savcı, 1939c, s. 14). B. Günkut, Kadı Nasrettin....Mehmet oğlu Abdulvahit şeklinde aktarmıştır (Günkut, 1937, s. 136). İ. Artuk da kitabede kadı isminin okunamadığına dikkat çekmiş ve üst kat kitabesini referans alarak Kadı Abdülvahid b. Muhammed olması gerektiğini ifade etmiştir (Artuk, 1972, s. 167). Üst kattaki kitabede ise günümüzde kadı ibaresi okunamamakta fakat Muhammed oğlu Abdulvahid ibaresi geçmektedir.

²³ Bu dönem Fatîmiler elinde olan Kudüs'te Hristiyan hacılar için de bazı ayrıcalıklar verildiği anlaşılmaktadır. Halife tarafından Hristiyan mahallesinde bir arazi tahsis edilmiş ve burada 1062-1070 tarihleri arasında St. Maria de Latina Manastırı inşa

başlayan Diyarbakır-Kudüs ilişkileri üzerinden tartışılabilir. Mervani Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed 1053-1054 senesinde Mervani hacıları ve seyyahlarının konaklaması maksadıyla Kudüs'te iki ev bağışlamıştır. Harem el Şerif'in kuzey kapılarından Bab-ı Hitta'da, Evhadiye Türbesi'ne Eyyübiler döneminde eklenen dış avlunun kuzey duvarında bunu kanıtlayan mermer bir levhaya işlenmiş kûfi karakterli yazıt bulunmuştur. Kitabe günümüzde Kudüs İslam Müzesi'nde sergilenmektedir (Burgoyne, 1982, ss. 118-122)²⁴ (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 11. Ahmed b. Muhammed el Kudeysi ibaresi

Fotoğraf 12. Nasrüddevle Ahmed'in Kudüs'teki 445/1053 tarihli vakıf kitabesi, (<https://islamicart.museumwnf.org>)

Diyarbakır'ın 1540 tarihli tapu tahrir defterlerinde Harem-el Şerif Vakfı'na rastlanmaktadır. Şehirdeki bazı köylerin vakıf defterine kaydının sonradan yapılmış olması Harem-el Şerif Vakfı'nın Osmanlı öncesinde kurulmuş olabileceğini düşündürmektedir²⁵. Harem-el Şerif ifadesi Diyarbakırlı hacılar için hac güzergâhında önemli bir konaklama ve inanç merkezi olan Kudüs için de

edilmiştir (Citarella, 1968, s. 549; Runcıman, 1989, s. 29; Demirkent, 1997, s. 93; Heyd, 2000, s. 113; Doğdu, 2019, s. 53).

²⁴ Nasrüddevle Ahmed'in vatandaşları için bağışladığı evlerin dini bir vakıf tarafından yapıldığı ileri sürülmüştür (Ripper, 2012, s. 219, dn.791).

²⁵ "...Karye-i Bağine der nezd-i Çobani der Nahiye-i Azerin -Karye-i mezbure Azerin nahiyesinde olup 'an nahiye-i Kurd Sinan elinde olup dâhil-i defter olmamağın mufassalde karye-i mezbure yazılmayub, ve haremeyn vakfidur zayi' olmamak için vakıf defterine kayd olundi" (İlhan, 1994, ss. 70-71). 1564 yılında ve sonraki süreçte vakfın gelirlerinin büyük miktarda arttığı görülmektedir (Bizbirlık, 2002, s. 405).

kullanılmıştır²⁶. Mervani Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed'in Diyâr-ı Bekr'den gelenler için Kudüs'te iki evi vakfetmiş olması dikkate alınrsa Mervani döneminde Diyarbakır'da (Amid'de) hacılar için bir vakıf kurulmuş olması da ihtimal dâhilindedir. Nitekim Nasrüddevle Ahmed /Mervaniler devrinde gelişmiş bir vakıf sistemi bulunmaktadır (İbnü'l Ezrak, 1959, ss. 102-177; 1975, ss. 119-156)²⁷. Mervaniler döneminde sağlam bir zemine oturtulduğu anlaşılan hac trafiğinin Diyarbakır ile Kudüs arasında dini/ilmi ve ticari bir takım gelişmeleri tetiklemiş olduğu ifade edilebilir. Ancak Kudüslü Ahmed'in ve ailesinin bahsi geçen ilişkiler neticesinde Diyarbakır'a gelmiş olduğunu söylemek için daha fazla veriye ihtiyaç duyulmaktadır.

Mervani Emiri Nasrüddevle Mansur'un kötü yönetimi ve Mervanilerin eski veziri Fahrüddevle Cehir'in de etkisiyle Sultan Melikşah tarafından 1085 yılında Diyarbakır Büyük Selçuklu topraklarına katılmıştır. Sultanın merkezden atadığı Valiler aracılığıyla şehir surlarında imar faaliyetlerine öncelik verilmiş ve bazı burçların yapımı tamamlandıktan sonra onun emriyle Diyarbakır Ulu Camii inşa edilmiştir (Fotoğraf 13).

Fotoğraf 13. Yazıtta geçen tarih ibaresi

Sonuç

Konumuzu oluşturan Diyarbakır Ulu Camii Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın adı geçen 1091-1092 tarihli kitabesi ile öne çıkmaktadır. Bu anlamda Melikşah'ın adının Diyarbakır şehrinin en büyük yapısı olan Ulu Camii kitabelerinde geçmesi çok değerlidir. Ayrıca erken tarihli olan bu kitabe kentin 11. yüzyılın sonunda siyasi, sosyal ve kültürel ilişkilerine yönelik bilgiler sunmaktadır. Kitabe alışımlı bilgiler dışında, dönemin sultanı, vezirleri, kadısı, Diyarbakır-Kudüs bağlantısı hakkında verilen bilgilerle siyasi yönetim ilişkilerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Diyarbakır Ulu Camii kitabeleri bütüncül bir bakış açısıyla incelendiğinde çok sayıda kitabenin varlığı, Diyarbakır'ın siyasi tarihi, geçmişte yaşamış olan kültürleri, komşu kültür çevreleri ve bağlantıları anlamamızı sağlamaktadır. Üstelik odaklandığımız Melikşah'ın adını veren bu özel kitabede 11. yüzyılda

²⁶ İslam'ın ilk kıblesi Mescidi Aksa'nın bulunduğu Kudüs'ün özellikle Haçlı seferlerinden itibaren Haremeyn-i Şerifeyn olarak anıldığı bilinmektedir (Buzpınar ve Küçükkaşçı, 1997, s. 153; Harman, 2002, s. 324).

²⁷ Mervani dönemi vakıflar idaresi hakkında bk. (Yaz, 2019a, ss. 204-206).

Diyarbakır şehri ile Sultanın siyasi ve sosyal ilişkileri (çevresi) hakkında ayrıntılı bilgiler verilmesi önem taşır.

Sultan Melikşah cami kitabesinde, kale burçlarındaki yazıtlarda tanımlanmadığı biçimde *Arap ve Acem'in efendisi* olarak nitelenmiştir. Kale burçları yazıtlarında baba adı (Alparslan) ve *Ebu'l Feth* künyesi ile verilen Melikşah, Ulu Camii'deki kitabesinde *Ebu'l Feth* künyesini kullanmasına rağmen baba adıyla vurgulanmamıştır.

Kitabede bir dönem Mervanilerin vezirliğini yapmış olan ve şehrin fethedilmesinde önemli bir rol oynayan Fahrüddeve Cehir'in oğlu Vali Ebu Mansur Muhammed'den övgüyle söz edilmiştir. Farklı dönemlerde iki kez olmak üzere Bağdat'ta üç Abbasi halifesine vezirlik yapan (Yaz, 2019b, s. 85) Amidüddeve Ebu Mansur Muhammed'in ikinci vezirlik dönemi 1092 yılında olduğuna göre Diyarbakır Valiliği'nden Abbasi vezirliğine tayin edildiği anlaşılmaktadır.

Sultan Melikşah'ın kitabesinde isimleri geçen şahsiyetlerin siyasi ve dini açıdan dönemin seçkin devlet adamları oldukları açıktır. Fahrüddeve Cehir vezirlikten azledilmiş olmasına rağmen Abbasi Halifesi el-Muktedî'ye Melikşah'ın kızı Mâh Melek Hatun'u istemek üzere İsfahan'a gönderilmiştir (1083). Mervani ve Abbasi vezirliği görevinde bulunan Fahrüddeve Cehir'in önemli bir devlet adamı olmasının yanı sıra etkili bir nüfuza sahip olduğunu görüyoruz (Sevim, 1999, ss. 46-47; Hartmann, 2006, s. 142; Yaz, 2019b, ss. 84-86). Fahrüddeve Cehir'in siyasi kimliği aile fertlerine de sirayet etmiştir. Fahrüddeve Cehir'in oğlu Amidüddeve Ebu Mansur Muhammed'in ilk Abbasi vezirliği sonrasında Diyarbakır bölgesinin yöneticiliğine atanması Melikşah'ın bölgenin iyi yönetilmesine önem verdiğinin kanıtıdır. Bu atamada Ebu Mansur Muhammed'in ünlü vezir Nizamülmülk'ün damadı olmasının etkisinden de söz edilebilir. Fahrüddeve Cehir'in bir diğer çocuğu Zaimürreşa Ebul Kasım da Halife Müstazhir-Billâh zamanında 496/1102-1103 ile 503/1109-1110 tarihlerinde iki defa vezirlik görevini üstlenmiştir (İbnü'l Esir, 1991, s. 297; İbn Haldun, 2000, s. 606; Sibt İbnü'l Cevzi, 2013, s. 524; Hançabay, 2016, ss. 259-261; Yaz, 2019b, s. 93). Kadı Ebu Nasr Muhammed ise Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki şehrin ilk kadısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevcut epigrafik veriler doğrultusunda Ebu Nasr Muhammed'in Diyarbakır'da bir ibadet mekânının inşasına nezaret eden ilk kadı olması dikkat çekicidir. Yazıtlara göre Diyarbakır'da Mervani döneminin son kadısı olan Abdulvahid oğlu Ebu Nasr Muhammed, şehrin Büyük Selçuklu hâkimiyetine geçmesiyle de kadılık görevine devam ederek imar faaliyetlerinde rol almıştır.

Kaynakça

- Akok, M. (1969). Diyarbakır Ulu Cami Mimari Manzumesi. *Vakıflar Dergisi*, 8, 113-139.
- Alafandi, R. ve Abdul Rahim, A. (2014). Umayyad Mosque in Aleppo Yesterday, Today and Tomorrow. *International Journal of Arts&Sciences*, 7(5), 319-348.
- Alptekin, C. (1971). *Selçuklu Paraları*. Ankara: Güven Matbaası.
- Amedroz, H. F. (1903). The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1, 123-154.
- Arslan, M. (2021). *Anadolu'da İlk Selçuklu Mimarisi Ani*. Konya: Palet Yayınları.
- Artuk, İ. (1971). Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 2, 65-74.
- Artuk, İ. (1972). Diyarbakır'da Ebu Şuca Muhammed B. Melikşah Zamanında Yapılan Bir Yapı Kitabesi ile Onun Namına Kesilen Bazı Sikkelerin Mahiyeti. *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, 165-176.
- Bayburtluoğlu, Z. (1993). *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Berchem, M. V. (1906). Arabische Inschriften. C. F. Lehman-Haupt, (Ed.), *Materialien Zur Alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens* içinde (ss. 125-160). Berlin.
- Berchem, M. V. (1910). Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes du Diyar Bakr. *Amida* içinde (ss. 3-120). Heidelberg-Paris.
- Berchem, M. V. ve Oppenheim, M. V. (1909). *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien, I. Arabische Inschriften*. Baltimore: John Hopkins Press.
- Beysanoğlu, Ş. (1987). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I*. Ankara: Neyir Matbaası.
- Bizirlik, A. (2002). *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Blair, S. (1990). Surveyor versus Epigrapher. *Muqarnas*, 8, 66-73.
- Bulduk, A. F. (2019). *Muhtasar Tarihçe-i el-Cezire* (Ş. Korkusuz, Haz.). İstanbul: Toprak Yayınları.
- Burgoyne, M. H. (1982). A Recently Discovered Marwanid Inscription in Jerusalem. *Levant Journal of the British School of Archaeology in Jerusalem*, XIV, 118-122.
- Buzpınar, T. ve Küçükaşçı, M. S. (1997). Haremeyn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16, 153-157.
- Cahen, C. (1934). La Campagne de Mantzikert d'Après les Sources Musulmanes. *Byzantion*, 9(2), 613-642.
- Cahen, C. (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (Y. Moran, Çev.). İstanbul: E Yayınları.
- Cahen, C. (1991). Djhair. *The Encyclopaedia of Islam* içinde (C. II, ss. 384-385). Leiden: Brill.
- Citarella, A. O. (1968). Patterns in Medieval Trade: The Commerce of Amalfi Before the Crusades. *The Journal of Economic History* 28(4), 531-555.
- Combe, E., Sauvaget, J. ve Wiet, G. (1936). *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe* (C. 7). Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık.

- Doğdu, Y. E. (2019). *Fâtımîler Devleti'nde Ticari Hayat (909-1171)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. İstanbul.
- El-Bündari, (1943). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (K. Burslan, Çev.). İstanbul: Türk Tarih Kurumu.
- El-İsfahani, (1900). *Kitabu Tarihi Devleti'l Selçuk*. Mısır: Matbaatü'l Mevsuat.
- El-Ömeri, (2010). *Mesalikü'l Ebsâr fi Memâliki'l Emsâr* (C. 26). Kâmil Selman el-Ceburi ve Mehdi el-Necm (Haz.). Beyrut: Darü'l Kütbü'l İlmiye.
- Eyice, S. (1971). *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ez-Zehebi, (2003). *Tarihü'l İslam ve Vefayati'l Meşahir ve Alam* (C. 10). Beşar Avad Maruf (Haz.). Beyrut: Darü'l Garbi İslami.
- Flury, S. (1920a). *Islamische Schriftbänder Amida-Diarbekr*. Basel-Paris: Frobenius A. G- P. Geuthner.
- Flury, S. (1920b). *Bandeaux Ornementés a Inscriptions Arabes: Amida-Diarbekr. XIe siècle. Syria, 1(4), 318-328.*
- Gabriel, A. (1940). *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*. Paris: E. De Boccard.
- Gunta, R. (2023). The Monumental Inscriptions of the Great Seljuqs Malikshah and Tutush: Observations on Texts, Protocols and Writing Styles. B. O'kane vd. (Ed.), *Inscriptions of the Medieval Islamic World* içinde (ss. 57-80). Edinburgh.
- Grohmann, A. (1957). The Origin and Early Development of Floriated Kûfîc. *Ars Orientalis*, 2, 183-213.
- Günkut, B. (1937). *Diyarbakir Tarihi*. Diyarbakır: Diyarbakir Basımevi.
- Hançabay, H. İ. (2016). *Abbasiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)* (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi. Bursa.
- Hanne, E. (2008). The Banū Jahir and Their Role in the Abbasid and Saljuq Administration. *Al-Masaq*, 20(1), 29-45.
- Harman, Ö. F. (2002). Kudüs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 323-327).
- Hartmann, A. (2006). Muktedî Biemrillah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 31, ss. 142-143).
- Herzfeld, E. (1955). *Inscriptions Et Monuments D'Alep* (C. 1). Le Caire: Impremiere De L'Institut Français D'archéologie Orientale.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (E. Z. Karal, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbn Haldun, (2000). *Tarihi ibn Haldun* (C. 4) (H. Şehade, Tah.). Beyrut: Darü'l Fikir.
- İbn Hallikan, (1978). *Vefâyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi 'z-zamân* (C. 5). Beyrut: Darü's-Sadr.
- İbni Şeddad. (1978). *El-A'lakü'l-Hatire fi Zikri Ümerai 'ş-Şam ve'l-Cezire* (C. 1). Dımaşk: Menşurat-ü Vezaret'üs Sekafe.
- İbnü'l Adim, (1982). *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l Adim Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb* (A. Sevim, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l Adim, (1996). *Zübtü'd Halib min Tarihi'l Haleb* (C. 1). Beyrut: Darü'l Kitabi İlmiye.
- İbnü'l Esir, (1991). *El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi* (C. 10) (A. Özaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

- İbnü'l Ezrak, (1959). *Tarihü'l-Fârikî* (A. Avad, Tah.). Kahire: Heyetü'l Amme li Şuuni'l-Metabi'i'l-Emîriye.
- İbn'ül Ezrak, (1975). *Mervani Kürtleri Tarihi* (M. E. Bozarslan, Çev.). İstanbul: Koral Yayınları.
- İlhan, M. (1994). XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16(27), 45-113.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kay, H. C. (1897). A Seljukite Inscription at Damascus. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2, 335-345.
- Khachatryan, A. A. (1987). *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii VIII-XVI*. Erivan.
- Kırzioğlu, F. (1982). *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*. Ankara: San Matbaası.
- Konyar, B. (1936). *Diyarbakır Kitabeleri* (C. 2). Ankara: Ulus Basımevi.
- Köymen, M, A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nasrüddevle Ahmed'in Kudüs'teki 445/1053 tarihli vakıf kitabesi. 13.03.2022 tarihinde https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;isl;pa;mus01;50;en adresinden erişildi.
- Özaydın, A. (1992). Benî Cehîr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 447-449).
- Özkurt, K. (2005). *İsfahan'daki Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri* (Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Özkurt, K. (2019). Kitabe Geleneğimizde Büyük Selçuklular ve İsfahan'daki Örnekleri. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 109-149.
- Parla, C. (1990). *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Peker, A. U. (2019). İsfahan Cuma Câmii'nin Maksûre Kubbesi ve Üzerindeki Bâni Kitâbesinde Yer Alan "Sultan" Unvanı Üzerine. M. K. Arıcan, M. E. Kala ve M. Tuğrul, (Ed.), *Bilge Vezir Nizâmülmülk* içinde (ss. 545-584), Konya.
- Ripper, T. (2012). *Diyarbakır Merwanileri İslam'ı Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı* (B. Ş. Fırat, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Runcıman, S. (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi* (C. I) (F. İşıltan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Salameh, K. (2009). A New Saljuq Inscription in the Masjid al-Aqsa, Jerusalem. *Levant*, 41(1), 107-117.
- Savcı, S. (1938a). Diyarbakır Kitabeleri. *Karacadağ Dergisi*, 1(6-7), 4-7.
- Savcı, S. (1938b). Diyarbakır Kitabeleri. *Karacadağ Dergisi*, 1(8-9), 4-6.
- Savcı, S. (1939a). Diyarbakır Kitabeleri. *Karacadağ Dergisi*, 1(12), 6-8.
- Savcı, S. (1939b). Diyarbakır Kitabeleri. *Karacadağ Dergisi*, 2(13), 13-14.
- Savcı, S. (1939c). Diyarbakır Kitabeleri. *Karacadağ Dergisi*, 2(14), 14-16.
- Sevim, A. (1962). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri. *Belleten*, XXVI(101), 121-146.

- Sevim, A. (1971). *Malazgirt Meydan Savaşı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sevim, A. (1972). Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları. *Malazgirt Armağanı* içinde (ss. 219-230), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A. (1997). Sıbt İbnü'l Cevzi'nin Mir'âtü'z Zaman fi Tarihi'l Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XVIII(22), 1-90.
- Sevim, A. (1999). Sıbt İbnü'l Cevzi'nin Mir'âtü'z Zaman fi Tarihi'l Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Melikşah Dönemi. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XX(24), 1-75.
- Sevim, A. (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A. ve Yücel, Y. (1989). *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sıbt İbnü'l Cevzi, (2013). *Miratüs-z Zaman Fi Tarihi'l Ayan*. (C. 19) (K. M. el-Harrat, Haz.). Dımeşk: Darü'l Risaleti'l Alemiye.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*. İstanbul: Gün Matbaası.
- Sümer, F. ve Sevim, A. (1971). *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tufantoz, A. (2005). *Ortaçağ'da Diyarbakır-Mervanoğulları 990-1085*. Ankara: Aça Yayınları.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (1998). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Tütüncü, M. ve Salameh, K. (2011). Mescidi Aksa'da Saklı Selçuklu Kitabesi. *Yedikıta*, 37, 10-17.
- Tütüncü, M. (2022). Büyük Selçuklu Devri Kitabeleri. *International Journal of Turkology*, 16, 71-131.
- Yaz, A. (2019a). *Mervani Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Yaz, A. (2019b). *Mervânî Vezirleri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Yaz, A. (2022). Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr'in Ailesi. *Anemon*, 10(1), 175-195.
- Yinanç, M. H. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- Yinanç, M. H. (1979). Diyarbakır. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 601-626). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.